"YO'QOLAYOTGAN SO'ZLAR MUZEYI": O'ZBEK TILINING UNUTILAYOTGAN LEKSIKASINI XALQ ISHTIROKIDA RAQAMLASHTIRISH

Vohidova Barchinoy Baxtiyor qizi
e-mail: barchinoyvohidova39@gmail.com
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Kompyuter lingvistikasi yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Kalit so'zlar: yo'qolayotgan leksika, istorizm, etnografizm, dialektizm, crowdsourcing, Telegram bot.

Turmush tarzi o'zgargach, buyum ham, uning nomi ham kundalik nutqdan chiqib ketadi. Bugungi yoshlarning ko'pi obdasta, chilopchin, ko'sov yoki qadoq kabi so'zlarni buvi-bobosidan eshitgan bo'lsa ham, ularni o'zi ishlatmaydi. Shevashunoslik ishlari va lug'atlarda qirq mingga yaqin dialektal so'z qayd etilgan, biroq ularning ozchiligigina me'yoriy izohli lug'atdan joy olgan [1]. Aholining ko'chishi va shaharlashuv sababli shevalarning o'ziga xosligi ham susaymoqda. Demak, bu so'zlarni ularni hali eslaydigan keksa avlod hayotligida yozib olish zarur.

O'zbek shevalarini tizimli o'rganish XX asrning 1920-yillarida boshlangan. Shevalar tasnifi va dialektal leksika nazariyasi V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonov [2] hamda S. Ashirboyev [3] darsliklarida bayon qilingan. To'plangan materiallar asosida nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati" [4] bu boylikning muhim qismini saqlab qolgan. So'nggi yillarda sheva korpuslarini yaratish bo'yicha ham ishlar paydo bo'ldi: jumladan, M. Xolova Boysun tumani shevalari misolida sheva korpusining metabelgilash tizimini taklif qilgan [5]. Biroq bu ishlarda ma'lumotni asosan tadqiqotchining o'zi yig'adi, dala ekspeditsiyasi esa qimmat va ko'p vaqt talab qiladi.

Jahon leksikografiyasida lug'at tuzishga foydalanuvchilarni jalb qilish keng tarqalgan yondashuvdir. A. Abel va C. Meyer foydalanuvchi hissasini uch turga ajratadi: lug'at maqolasini bevosita yozish, fikr-mulohaza orqali bilvosita hissa qo'shish va foydalanuvchilar o'rtasidagi muloqot [6]. I. Kosem va hammualliflari esa leksikografik ishni avtomatlashtirish bilan crowdsourcingni birlashtirish samaradorligini ko'rsatgan [7]. O'zbek tilida eskirgan va sheva so'zlarini jamoatchilik yordamida yig'uvchi ochiq tizim hali yaratilmagan. Tezisning maqsadi ana shunday tizim – "Yo'qolayotgan so'zlar muzeyi" loyihasining modelini taqdim etish va uning boshlang'ich bazasini tahlil qilishdan iborat.

Loyiha markazida Telegram bot turadi. Foydalanuvchi botga so'zni, uning ma'nosini, gapdagi misolini, viloyat va tumanini yuboradi; xohlasa, so'zni kimdan eshitganini (masalan, "buvim, 78 yosh") va ovozli talaffuzini ham qo'shadi. Kelgan har bir yozuv moderatsiyadan o'tadi, "O'zbek tilining izohli lug'ati" [8] va sheva lug'ati [4] bilan solishtiriladi, so'ng istorizm, arxaizm, etnografizm yoki dialektizm deb belgilanadi. Shuningdek, so'zning bugungi faolligi to'rt darajada baholanadi: kam ishlatiladi, deyarli ishlatilmaydi, faqat tarixiy matnlarda uchraydi va faqat iboralarda saqlangan. Tasdiqlangan so'zlar hududlar bo'yicha interaktiv xaritaga joylashtiriladi. Botning boshida foydalanuvchiga ma'lumotlar faqat ilmiy maqsadda ishlatilishi aytiladi va uning roziligi so'raladi.

Botni sinash uchun 171 ta so'zdan iborat boshlang'ich baza tuzildi va 15 ta mavzu guruhiga ajratildi. Eng katta guruhlar ro'zg'or buyumlari (27 ta, 15,8 %), kiyim-kechak (19 ta, 11,1 %) hamda kasb va mansab (18 ta, 10,5 %) bo'ldi. Leksik tur bo'yicha istorizmlar ustunlik qiladi (1-jadval): bazadagi so'zlarning yarmiga yaqini o'zi atagan narsa yoki hodisa bilan birga eskirgan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1-jadval. Boshlang'ich bazadagi so'zlarning leksik tur bo'yicha taqsimoti

Leksik tur	Soni	Ulushi
Istorizm	84	49,1 %
Etnografizm	54	31,6 %
Arxaizm	19	11,1 %
Boshqa (qarindoshlik atamalari, dialektizm, aralash tur)	14	8,2 %
Jami	**171**	**100 %**

Faollik darajasi bo'yicha so'zlarning yarmidan ko'pi hali kam bo'lsa-da qo'llanadi, ammo 42,7 % i amalda muomaladan chiqqan (2-jadval).

2-jadval. So'zlarning hozirgi faollik darajasi

Faollik darajasi	Soni	Ulushi
Kam ishlatiladi	97	56,7 %
Deyarli ishlatilmaydi	38	22,2 %
Faqat tarixiy matnlarda uchraydi	35	20,5 %
Faqat iboralarda saqlangan	1	0,6 %
Jami	**171**	**100 %**

Faqat tarixiy matnlarda uchraydigan 35 ta so'zning 14 tasi kasb va mansabga (mingboshi, qushbegi, mirshab), 9 tasi savdo va shahar hayotiga (tim, toqi, rabot, sardoba) oid. Yagona "faqat iboralarda saqlangan" so'z miri bo'lib, u bugun "bir miri ham yo'q" iborasida yashab qolgan.

Istorizmlarning ko'pligi so'zni ko'pincha yangi sinonim emas, balki turmush tarzining o'zgarishi siqib chiqarishini ko'rsatadi: omoch, charx, juvoz, saqqo ular atagan qurol va kasblar bilan birga iste'moldan chiqqan. Sandal, taxmon, supra kabi etnografizmlar ifodalagan narsalar esa qishloqlarda hali uchraydi. Aynan shu qatlamni xalq ishtirokida yig'ish eng samarali bo'ladi, chunki ularni biladigan odamlar hali ko'p. Ma'muriy va shahar hayotiga oid so'zlarni esa yozma manbalardan olish oson, lekin jonli nutqdan topish qiyin. Demak, loyiha ikki manbani birlashtirishi kerak: tarixiy so'zlar uchun lug'at va matnlar, etnografik va sheva so'zlari uchun esa xalq xotirasi.

Yondashuvning cheklovlari ham bor. Foydalanuvchi yuborgan ma'lumot har doim ham ishonchli emas, shuning uchun moderatsiya va lug'at bilan solishtirish majburiy. Telegram foydalanuvchilari asosan yoshlar bo'lgani sababli ma'lumot ko'pincha vositachi orqali ("buvim aytgan") keladi. Bundan tashqari, viloyatlardan keladigan ma'lumot hajmi bir xil bo'lmasligi mumkin, bu esa xaritadagi taqsimotga ta'sir qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Telegram bot, moderatsiya va lug'at bilan solishtirishni birlashtirgan model til merosini tez va kam xarajat bilan hujjatlashtirish imkonini beradi. Keyingi bosqichda bot keng ommaga taqdim etiladi, barcha viloyatlardan so'z yig'iladi va ovozli yozuvlar bilan boyitilgan xarita yaratiladi. To'plangan baza o'zbek tilining dialektal korpusi va izohli lug'atini to'ldirish uchun manba bo'lib xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sheva so'zlarini izohli lug'atga kiritish masalalari // NamDU ilmiy axborotnomasi. – 2024. – № 7. [Elektron resurs]. – URL: https://journal.namdu.uz/archive/2024-issue-7/maqola-86497-1717480805/pdf (murojaat sanasi: 01.11.2026).
2. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016.
4. O'zbek xalq shevalari lug'ati. – Toshkent: Fan, 1971.
5. Xolova M. O'zbek milliy shevalari korpusini tuzishning lingvistik asoslari (Boysun tumani "j"lovchi shevalari misolida): monografiya. [Elektron resurs]. – URL: https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.monographs.29619 (murojaat sanasi: 01.11.2026).
6. Abel A., Meyer C. M. The Dynamics Outside the Paper: User Contributions to Online Dictionaries // Proceedings of the eLex 2013 Conference. – Ljubljana; Tallinn: Trojina; Eesti Keele Instituut, 2013. – P. 179–194.
7. Kosem I., Gantar P., Krek S. Automation of Lexicographic Work: An Opportunity for both Lexicographers and Crowd-Sourcing // Proceedings of the eLex 2013 Conference. – Ljubljana; Tallinn: Trojina; Eesti Keele Instituut, 2013.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.